

БАТКЕН «АК-ТУРПАК» КҮРҮЧҮН ӨСТҮРҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА КҮРҮЧТҮ БАШКА СОРТТОРУ МЕНЕН САЛЫШТЫРУУ

Бул макалада Баткен областынын Кыргызстанда белгилүү «Ак-Турпак»күрүчүнүн өстүрүлүшү боюнча маалыматтар келтирилген.Баткен областына алынып келинген күрүчтүн сортторуна био-экологиялык мүнөздөмөлөр берилген.

Ачкыч сөздөр: күрүч, «Ак-Турпак», түшүмдүүлүк, девзире, лазер, Андижан, себүү, минералдык жер семирткичтер, гербицид.

Н.К. Ташматова - старший преподаватель, КПИ БатГУ, Кызыл-Кыя ш., КР

ВЫРАЩИВАНИЯ ОСОБЕННОСТИ БАТКЕНСКОГО РИСА «АК-ТУРПАК» И СРАВНЕНИЕ РИСА С ДРУГИМИ СОРТАМИ

В данной статье приведены данные о производстве риса в Кыргызской Республике и в частности в Баткенской области, где возделывается популярный на Кыргызстан рис «Ак-Турпак». Приведены сорта возделываемых в Баткенской области риса и их био-экологические характеристики.

Ключевые слова: рис, «Ак-Турпак», урожайность, девзире, лазер, Андижан, посев, минеральные удобрения, гербицид.

N.K. Tashmatova - senior teacher, BatSU KPI, Kyrgyzstan, Kyzylkiya city

GROWING FEATURES OF BATKEN RICE «AK-TURPAK» AND COMPARING RICE WITH OTHER VARIETIES

This quotation narrates the cultivation and growing of the popular and pure rice «Ak-Turpak» which grows in Batken District of Kyrgyz Republic. It represents the sorts of rices cultivating in Batken District.

Keywords: rice, «Ak-Turpak», productivity, devzire, lazer, Andigan, sowing, mineralfertilizers and gerbecide.

Кыргызстанда Ош(Өзгөн, Кара-Кулжа, Кара-Суу райондорунда),Жалал-Абад (Сузак, Базар-Коргон райондорунда) жана Баткен (Кадамжай районунда) областтарында күрүч өстүрүлөт. Өзгөндүн, Кара-Кулжанын жана Кадамжайдын күрүчтөрүнө кардарлар көп. Кадамжай районунан өндүрүлгөн күрүчтөр ак түстө жана диеталык, түрдүү тамак-ашта колдонулат. Республиканын Түштүгүндө «Арпа -шалы» деген жергиликтүү түрдөн башка жана анын көп түрдүүлүгүнөн табигый тандоодон Кара-Кылтырык, Казым, Ак-урук, Туя-тиш деген түрлөр алынган. Ал эми Өзбекстандын «Авангард», «Президент», «Аланга», «Мустакил» жана «Лазер» деген сортторунун түшүмдүүлүгү жогору, бирок вегетациялык мезгили 120-130 күн[1].

Кыргыз Республикасынын 2020-жылга чейин агро-өнөр жай өнүгүү стратегиясынын негизинде, мамлекет тарабынан приоритеттүү айыл-чарба өсүмдүктөрүнү комплекстүү өстүрүүнү алдын ала айдоолору белгилеп берилет [2]. Айыл-чарба өндүрүшүндөгү экологиялык таза айыл-чарба продукцияларынын негизги өсүмдүк өстүрүүдө химиялык жер семирткичтерсиз же уулуу химикаттарсыз өстүрүүнүн ыкмаларын өнүктүрүү болуп саналат. Күрүч - уникалдуу, айыл чарба маданий өсүмдүгү, суугат жерлерди мекендейт: Батыш Азияда, Орто Азияда, Россияда, Австралия жана Америкада ж.б. калктын 50% үчүн күрүч-негизги тамак-аш болуп саналат. Ошондуктан,

дүйнөлүк өндүрүштө экспорттоодо 18%ин дан эгиндери түзүп, анын 4 %ин күрүч түзөт. Бирок дүйнөлүк дан эгиндерин өндүрүүдө төмөнкүдөй көлөмдө: күрүч 29%, буудай 29%, жүгөрү 30% жана арпа 7% турат.[1]

Баткен областында азыркы убакта жер иштетүүдө маданий өсүмдүк буудайдан кийинки эле күрүч эгилет. Бул маданий өсүмдүк көптөгөн мамлекеттер үчүн эң маанилүү болуп саналат [1]. 2013-жылдан бери башка маданий өсүмдүктөр күрүчтөн аз эгилип жатат. Баткен областында бул жылдарда күрүчтүн түшүмдүүлүгү 4,6 ц/га ны республикалык мааниде 4,1ц/га ны көрсөткөн. Бул көрсөткүчтөн дагы жакынкы убактарда же жакынкы жылдарда күрүчтүн айдалышын жана анын түшүмүнүн сапаттуулугу кандай болоорун окуп үйрөнүшүбүз керек. Окуп үйрөнүү менен бирге күрүчтүн түшүмдүүлүгүн жана өндүрүмдүүлүгүн, түрлөрүн, сапаттуулугунун талабын күчөтүү болуп саналат.

Баткен областынын Кадамжай районуна караштуу Ак-Турпак айыл өкмөтү түндүк-чыгышынан Кыргыз-Кыштак айыл өкмөтүнөн, түндүк-батышынан Өзбекистан Республикасынан ал эми түштүк - батышынан Баткен районунан чектелип турат. Ак-Турпак айыл өкмөтүнүн территориясы 66725 кв.км. жана деңиз деңгээлинен 950 м бийиктикте, Сох дарыясынын жээгинде жайгашкан. Райондун борбору Баткенден 33 км түндүк-чыгыш тарапта. Исфара шаарынан (Таджикстан) 38 км.

Ак-Турпак айыл өкмөтүнүн баардык айылдарында күрүчтүн түрлөрү эгилет. Алардан Ак-Турпак күрүчү (Жайдары девзире), Ак-девзире жана Кылканы жок девзире жергиликтүү түрлөр болуп саналат да, азыркы күндө Жайдары девзире гана 1950-жылдан бери эгилип келе жатат. Ага чейин Марго, Чилги жана Хореки деген түрлөрү эгилген. Ал эми Лазер, Авангард, Андижан, Аланга деген сорттору Өзбекстандан алынып келинип, 20 жылдан бери эгилип келе жатат. Жергиликтүү түр Ак-Турпакка (Жайдари-девзире) караганда Өзбекстандан алынып келинген Лазер, Авангард, Андижан, Аланга деген сортторунун түшүмдүүлүгү жогору. Ал эми Ак-Турпак күрүчүнүн отоо чөптөргө, зыянкечтерге, температурага жөндөмдүүлүгү начар. Ошондуктан дыйкандар Ак-Турпак күрүчүнөн башка сортторду көп эгишет. Бирок бул күрүчтүн аш болумдуулугу, даамы, сапаты абдан жогору жана кардарлар атайын буюртма менен алып кетишет. Ал эми башка сортторду көбүнчө Тажикстанга сатууга чыгарышат жана алардан талап болуп турат. Ак-Турпак айыл өкмөтүндө Өрүкзар, Жаш-Тилек, Келечек, Мин-Чынар, Жаңы-Жер, Ак-Турпак, Токой, Кызыл-Коргон, Өтүкчү, Чоң-Кара, Калача, Чогорок, Сары-Камыш жана Кара-Тумшук деген айылдары бар. Бул айылдардын ичинен Кызыл-Коргон, Ак-Турпак, Чоң-Кара, Токой, Чогорок, Өтүкчү жана Калача айылдарында күрүчтүн түшүмдүүлүгү жогору болот.

Таблица 1

Ак-Турпак айыл өкмөтүндөгү күрүчтү жыйноодогу жылдык маалыматтар

Көрсөткүчтөр	2014-жыл	2015-жыл	2016-жыл
Эгилген аянты га	1750,0	1842,0	1957,0
Түшүмдүүлүк, ц/га	35	35	35
Дүң жыйым, кг	60080	64470	68495

Баткен Ак-Турпак күрүчүнүн себүү өзгөчөлүктөрү. Ак-Турпак күрүчүн себүү 25-майдан 5-июнга чейинки аралыктарда жүргүзүлөт. Алгач урукту жууп, жылуурак сууга жибитет. Нормалдуу температурда урук өнөт. Урук өнүп даяр болгонго чейин, жер даярдалат. Даяр болгон жерге суу айдалат да, трактор менен ылаймач кылынат. Суунун температурасы +12°Сден жогору болуш керек. Өнгөн урук 1 га 150 кг чейин себилет. Бирок урукту себүү да топурактын составына карата болот. Себилгенден кийин температура нормалдуу болсо 7-15 күнгө чейин өнүп чыгат. Өнгөндөн кийин химиялык жер семирткичтер азыраак өлчөмдө берилет. Өсүү процесси жылуу сууда тез жүрөт. Шартына карай жер семирткичтер тынымсыз өзүнүн нормасында берилип турат. Эгилгенден кийин 1 ай убакытка чейин отоо чөптөр үчүн гербициддер чачылат. Гербициддерди күрүч талаасындагы сууну кургатып, андан кийин чачышат. Андан кийин отоо чөптөрдүн толук жок болушу 10 күндүн аралыгында байкалат. Эгерде отоо чөптөр калган болсо, кайрадан

Күрүчтүн сортторун себүү (1га /кг)жана 1м² жана бир чайлаган жердеги көчөттөрдүн саны

№	Күрүчтүн сорттору	1га/кг	1м ² көчөттөрдүн саны	1 чайлаган жердеги көчөт.саны
1	Ак-Турпак (Жайдары)	120-150	600-700	5-10
2	Лазер	200	500-600	4-15
3	Андижан	150	300-500	5-20

I вариант. Ак-Турпак (Жайдари-Девзире) шалынын узундугу-128 см, тамырынын узундугу 16см, чайлаганы-9

II вариант.Андижан сорту шалынын узундугу 132 см, тамырынын узундугу 19 см, чайлаганы -8

III вариант.Лазер сорту шалынын узундугу 140 см, тамырынын узундугу 45 см, чайлаганы -4

Минералдык жана органикалык жер семирткичтерди колдонуу

Күрүчтү өстүрүүдө минералдык жер семирткичтерден аммиак селитрасы, карбамид мочевины, нитроаммофос колдонулат. Күрүчтүн Андижан жана Лазер сортторуна 1га жер аянтына 600 кг чейин жер семирткичтер, мындан тышкары органикалык жер семирткичтер(гөң) да пайдаланылат. Урук 10 күндө өнүп жер бетине чыккандан кийин, 20 күндө карбамид-мочевинаны 1 сотыхка 1кг, 35 күн болгодо 1 сотыхка 2кг, 62 күндө 1 сотыхка 1,5 кг, 80 күндө 1сотыхка 1,5кг себишет. 20-60 күнгө чейин тынымсыз минералдык, органикалык жер семирткичтер колдонулат. 60-күндөн кийин гүлдөө процесси башталат. Гүлдөгөндөн кийин даны дайын болот. Андан кийин да, жер семирткичтер дагы колдонулат.Себеби жер арык болсо, шалы саргайып, түшүмдүүлүк начар болуп калышы мүмкүн. Ал эми Ак-Турпак(Жайдари-Девзире) сортуна болсо, минералдык жана органикалык жер семирткичтер колдонулат.

Анда эмесе төмөндө биз Ак-Турпак айыл өкмөтүнүн дыйкандарына жолугуп, күрүчтү себүү-өстүрүү боюнча маалыматтарды алдык.

Ак-Турпака/ө, Чоң-Кара айылы. Касымов Абдурахим- дыйкан.

Күрүчтүн Ак-Турпак (Жайдари-девзире) сортун 2017-жылдын 16-июнунда 50 сотых жерге урукту сууга жибитип, 3 күн сууда кармап, андан кийин даяр болгон жерге себишкен. 1 сотых жерге 1,5 кг чейин урукту себүү эсепке алынган. Урук 4-5 күндө эле өнүп чыкты, себеби кеч себилгендиктен суунун температурасы да нормада болгон. Андан 15 күндөн кийин, шалынын өсүүсү үчүн мочевины же селитраны эки жолу берген. Урук чыккандан баштап, түшүмдү жыйноого чейин 1 сотых жерге 10-15 кг чейин мочевины селитра сарпталат. Касымов Абдурахим быйылкы жылда отоо чөптөр үчүн атайын гербициддерди пайдаланбай эле, өзүнүн үй-бүлөсү отоо чөптөрдү кол менен отоп жүргөндүгүн кезиктирдик. Шалынын отоо чөптөрү гүрмөк, кылаа. Себеби отоо чөптөр сейрек болгодуктан бир жолу эле отоп койгон жетиштүү болот-дейт.КасымовАбдурахимдин дыйканчылык иштериндеги өзгөчөлүктөрү: эгин талаасы Сох дарыясынын жээгинде жайгашып, суу тынымсыз кирип турат, атайын урукту кеч себкен, себеби эрте эгилсе жел урат, суунун температурасы жылуу болуп, өнүп чыгуусу да тез болот. Мындан тышкары отоо чөптөрү да аз болгодуктан, кол эмгеги менен эле отошот.Учурда шалы эки, үч жалбырак чыгарып, бийиктиги 15-20 см ге чейин жеткен. Шалы өскөн палдагы суунун температурасы 12-20⁰ С га чейин жетет. 60 күндөн кийин гүлдөө процесси башталат да, 110-115күндө бышып, оруп-жыйуу болот.

Ак-Турпак а/ө, Жаңы-Жер айылы .Дыйкан – Жалилов Пазлидин

Жалилов Пазлидин 1-майда 2 га жер аянтына күрүчтүн Ак-Турпак сортун себкен. Урук 10 күндө өнүп жер бетине чыккандан кийин, 20 күндө карбамид-мочевинаны 1 сотыхка 1кг, 35 күн

болгодо 1 сотыхка 2кг, 62 күндө 1 сотыхка 2 кг, 80 күндө 1сотыхка 1,5кг себишет. Отоо чөптөрүнө каршы гербициддер Рейнбоу , Базагранды колдонушат. Жалилов Пазлидиндин дыйканчылык иштериндеги өзгөчөлүктөрү: отоо чөптөргө гербициддерди бир эле жолу пайдалануу менен жок кылат. Шалы чыккандан 20 күндөн кийин, гербициддерди чачышат, ошол учурдан баштап шалы өскөн палда 10-15 күнгө чейин сууну кургатпоо керек. Суу кургап калса отоо чөптөр толугу менен жок болбой калат. Бул сортту өтө бийик өсүп кетүүсүнө жол койбойт, себеби шире түшүп түшүмдүүлүгү начарлайт. Учурда себилгенине 60 күн болуп, 3-4 жалбырак чыгарган. Бийиктиги 35-40 см ге жеткен. Шалы өскөн палдагы суунун температурасы 18-20 °С жетет. 105-110 күндөн кийин бышып, оруп-жыйуу иштери башталат. Күрүчтүн Лазер сортун 1 га жер аянтына айдаган. Ак-Турпак күрүчүнөн айрымасы 120-130 күндө бышат да, 5 жолу минералдык, органикалык жер семирткичтер берилет. Лазер сортунун түшүмдүүлүгү да жогору болот.

Баткен «Ак-Турпак» күрүчүн жана Лазер, Андижан сортторун өстүрүүдө дыйкандар байыркы ата-бабалардын технологиясын колдонушуп келүүдө. Алар органикалык жер семирткичтерди (канаттуулардын кыгы, көң) пайдалынышат. Азыркы учурда Ак-Турпак күрүчүнүн аш болумдуулугу жогору жана диеталык азык катары пайдалангандыктан, сатып алууда жергиликтүү жана кошуна өлкөлөрдөн суроо-талап күндөн күнгө өсүүдө.

Адабияттар:

1. **Горышина, Т.К.** Экология растений: [Текст] М.:Высшая школа, 1979.
2. **Смаилов Э.А.** Рис – уникальная культура. [Текст] // Самиева Ж.Т., Смаилова Х.Э.// Бишкек: 2011. 1– 132с.
3. Проект стратегии агропромышленного развития Кыргызской Республики до 2020 года. –Бишкек: МСХиМ КР, 2012. – 68с.